

О.П.Толочко*

ТАК ЗВАНИЙ «НАПИС ПЕТРА МОГИЛИ» У СОФІЇ КИЇВСЬКІЙ ТА ДАТА ЗАСНУВАННЯ СОБОРУ

Напис, виконаний на честь реставрації Софійського собору згодом київським митрополитом Петром Могилою, став головним доказом на користь нетрадиційної дати заснування храму (1011 р.). Автор демонструє, що подібної дати в оригінальному варіанті напису не було – вона з'явилася лише під час так званої «солнцевської реставрації» 1843–1853 рр. Початковий варіант напису стверджував, що Софійський собор побудував Ярослав Мудрий у 1037 р. Дата 1011 р. уперше виникає у записках з історії Софії, створених протягом другої половини XVIII ст. Її походження очевидне – вона стала наслідком непорозуміння, спричиненого зміщеною на 10 років хронологією Ярославового князіння у «Синописі» (1674 р.), який, своєю чергою, запозичив її (хронологію) з «Хроніки польської» Мацея Стрийковського (1582 р.). Жодного значення для з'ясування справжнього віку Софійського собору всі ці джерела не можуть мати.

I

Напис, виконаний на честь реставрації Софійського собору київським митрополитом Петром Могилою, став головним доказом нетрадиційної дати заснування храму (1011 р.), яку відстоює Н.Нікітенко. Напис містився на підпружних арках центрального купола – починався на північній, завершувався на західній. Він був знищений під час реставраційних робіт 1953 р.¹ і відомий нині лише за публікаціями XIX ст. Уперше його надрукував митрополит Євгеній (Болховітінов) – у 1825 р. в «Описі Києво-Софійського собору». Тоді напис виглядав так:

[північна арка] Изволеніємъ Божиємъ нача здатися сей Премудрости Божія храмъ въ лѣто 1037. благочестивымъ княземъ и самодержцемъ всея Россіи Ярославомъ-Георгіємъ Владиміровичемъ. Совершися же въ лѣто 1038 [східна арка] и освященъ Оеопемптомъ митрополитомъ Київскимъ тойжде святыи храмъ, и даже до лѣта 1596 правовѣрными митрополитами отъ Востока содержимъ бысть. Въ лѣто же то отступникомъ Михаиломъ Рогозою въ запустѣніе и разореніе преиде, и даже до лѣта 1631 въ томъ пребысть. [південна арка] въ то же лѣто благодатією Божією, егда царствовать нача Владиславъ Четвертый, Великий Король Польскій, благочестивыя Церкви восточныя сыномъ возврати и отдаде и. Въ лѣто же 1634 тцаніємъ [західна арка] и иждивеніємъ Преосвященнаго Архієпископа, Митрополита Київскаго, Галицкаго и всея Россіи, Экзарха Ороу Константинопольскаго, Архимандрита Печерскаго, Петра Могили, обновлятися начатъ во славу Бога въ Тройцѣ славимаго. Аминь².

Тотожно відтворювали напис І.Фундуклей³ і М.Закревський⁴.

При тому, що напис вважають сучасним згаданий у ньому даті («В лѣто же 1634 тцаніємъ и иждивеніємъ преосвященнаго архієпископа, митрополи-

* Толочко Олексій Петрович – член-кореспондент НАНУ, д-р іст. наук, провід. наук. співроб., керівник центру досліджень історії Київської Русі Інституту історії України НАНУ.

E-mail: tolochko@hotmail.com

та Київського, Галицького и всея Росії [...] Петра Могили [...]»), його виконано пізніше 1634 р., можливо, навіть за наступників П.Могили. Насторожує вже те, що тут помилково вказано рік коронації Владислава IV – 1631, а також рік передачі Софії православним («и даже до лѣта 1631 въ томъ (запустении – О.Т.) пребысть. В то же лѣто благодатию Божією, егда царствовать нача Владиславъ Четвертый, великий король польскій, благочестивыя церкви восточныя сыномъ возврати и отдаде и»). Насправді Владислава IV було обрано 8 листопада 1632 р. Передача ж (а, вірніше, відібрання силоміць) Софії відбулося у липні 1633 р.⁵ П.Могила, зрозуміло, не міг зробити таких помилок, тим більше за рік – два після подій, і, тим більше, що саме Владиславові він був зобов'язаний обранням на митрополію. Так само насто-рожує й титул, з яким згадано Владислава IV – «великий король Польський». Його важко уявити як актуальний у політичній культурі Речі Посполитої⁶, але, можливо – як пригадування про давнього короля. Більше того, є підстави погодитися зі спостереженнями С.Голубева, що хоча першочергове опорядження церкви для богослужіння було здійснене ще у 1633 р., реконструкція її розтягнулася на довгі роки. Сильвестр Косов у «Патериконі», опублікованому 1635 р., стверджував, що митрополит церкву Св.Софії «ледве тільки міг від руїн звільнити і дещо поправленою світу показати»⁷. У 1638 р. Афанасій Кальнофойський також у досить ухильних виразах описує прогрес реставраційних робіт: «Znacznie porząwiać od lat kilku rozszęta (церква – О.Т.)»⁸. Очевидно, найсуттєвіші роботи відбувалися протягом 1640-х рр.

Напис справляє враження ретроспективного, зробленого у фіналі реставрації, а не на її початку. Власне, буквальный його зміст полягає в тому, що *колись* Петро Могила *почав* відбудовувати собор. Не виключено, що він був виконаний під час однієї з наступних реставрацій собору – наприкінці XVII чи навіть у XVIII ст.⁹ (найімовірніше, за митрополитів Гедеона Святополка-Четвертинського чи Йоасафа Кроковського)¹⁰.

У своїй монографії Н.Нікітенко передрукувала (з праці П.Лебединцева 1859 р.), як вона гадає, інший варіант напису, який і вважає первісним¹¹. Виглядає він так (подаю за книжкою Н.Нікітенко):

Сия церковь или храм Премудрости Божией изволением Божиим нача здатися в лето 1011 оным благоверным и благочестивым великим князем и самодержцем всея России Ярославом Владимировичем, нареченным во святом крещении Георгием, совершися же в лето 1037, а в лето 1038 ноемврия 4 дня преосвященным Феопемптом митрополитом Киевским и освящен тойжде святыи храм. Який храм даже до лета правоверными митрополиты содержим бысть. В лето же то митрополитом Киевским отступником Михаилом Рогозою в заступление и разорение приведен, и даже до лета 1633 пребысть. В то ж 1633 лето месяца июля 2 во вторник, часа тринадцатого, благодатию Божією тот храм Владислав Четвертый, великий король Польский, благочестивым церкви Восточныя сыном возврати и отдаде его. В лето же 1634 тцанием и благословением преосвященнаго архиерея митрополита Киевскаго, Галицкаго и всея России, архимандрита Печерскаго церкви святейшего апостольскаго трона Константинопольскаго Петра Могили великаго поборника благочестия от опустения воздвижеса и обновлятися начат во славу Бога в Троици славимого¹².

Спробуємо поставитися до цього тексту дійсно як до варіанта напису та з'ясувати, чи несе він у собі ознаки первинності. Упадає у вічі суттєво зрослий обсяг цього «другого варіанта»: якщо у транскрипції митрополита

Євгенія (Болховітінова) напис містить 117 слів, то тут – 148, тобто на 31 слово довше. Зростання обсягу, при тому, досягнуто за рахунок багатослівності й тавтологічності (порівняймо: «сия церковь или храм»; «оним благоверным и благочестивым великим князем и самодержцем»; «нареченным во святом крещении Георгием»; «який храм даже до лета»; «в то ж 1633 лето»; «преосвященнаго архиерея митрополита»; «святейшего апостольскаго трона Константинопольскаго»; «Петра Могилы великаго поборника благочестия»; «воздвижеса и обновлятися начат»). У текстології існує загальне правило: *brevior lectio potior*, за яким так звані «короткі читання» вважаються первинними, а «довгі читання» – вторинними. Тим більше це стосується пам'ятних настигних написів, де кожне слово – на вагу, а простір – обмежений фізичними розмірами будівлі.

Дивує явний українізм: «який храм» (проти «тойжде храм» у транскрипції Євгенія (Болховітінова)), неприпустимий і малоімовірний в урочистому церковнослов'янському написі. З якоїсь причини пропущено рік унії, на котрий у наступному реченні зроблено посилання («даже до лета...», «в лето же то»). Крім того, «друга редакція» напису несе також очевидні сліди «редагування», не завжди вдалого. Випала вказівка на споконвічну підпорядкованість київських митрополитів константинопольському патріарху («правовѣрными митрополитами отъ Востока содержимъ бысть»). Також не цілком доречно вставлено один із титулів П.Могили (печерського архімандрита) між двома його головними титулами (митрополита та патріаршого екзарха). Вставка призвела до того, що «екзарх» випав і вийшло, ніби П.Могила – архімандрит «церкви константинопольскаго трону». Натомість «архієпископ» (технічно вірно, але тут недоладно) замінено на «архієрей». Увесь титул, відтак, звучить досить дивно: «преосвященнаго архиерея митрополита Киевскаго, Галицкаго и всея России, архимандрита Печерскаго церкви святейшего апостольскаго трона Константинопольскаго Петра Могилы»¹³. Загалом, «друга редакція» справляє враження ампліфікації. Як з'ясуємо у своєму місці, Н.Нікітенко стала жертвою непорозуміння: передрукований нею фрагмент не являє собою варіант напису і в такому вигляді ніколи не читався на стінах храму.

П.Лебединцев, який уперше опублікував наведений фрагмент, завжди дотримувався погляду, що Софію Київську збудував Ярослав, і при тому віддавав перевагу «пізній» даті побудови – 1037 р., не надаючи ваги даті 1011 р. Причини подібного нехтування дослідник пояснив у рефераті, прочитаному на III Археологічному з'їзді в Києві:

На північній арці головного куполу Софійського храму значиться нині: «Изволением Божиим нача здатися сей премудрости Божией храм в лето 1011-е, совершися же в лето 1038-е». До оновлення Софійського собору у 1843 р. замість «в лето 1011» значилося тут «в лето 1037»; оновлювачі правильно заважили, що велика, і, до того ж, мурована споруда не могла бути зведена за один рік, проте невірно розсудили, ніби помилка напису – у році заснування, тоді, як вона – у році його завершення¹⁴.

П.Лебединцев міг компетентно судити про справу: того ж року він видав засноване на архівних матеріалах спеціальне дослідження про відновлення Софійського собору у 1843–1853 рр.¹⁵ Таким чином, є всі підстави припускати, що Могилянський напис було підправлено у 1851 р., тоді ж, коли «на середній арці храму, що примикала до головної бані», було виконано його «двійника» – напис на честь повторного відновлення¹⁶.

Утім, окрім стилістичної правки, «другий варіант» додає ще й низку «фактичних» відомостей, відсутніх в оригіналі. Коли можна було б указати на літературні джерела, з яких вони запозичені, справа вирішувалася б цілковито.

Таких «фактичних» подробиць «другий варіант» містить три: дату початку будівництва Софії (1011 р.), день освячення храму («ноемврия 4 дня»), а також указівку на момент відібрання Софії від уніатів. Джерело перших двох з'ясуємо незабаром (хоча, наприклад, день освячення є загальним місцем у «вчених» працях XVIII – початку XIX ст.). Третя ж подробиця настільки індивідуальна, що точно вказує на своє джерело.

Як видно із порівняння двох текстів, «другий варіант» не тільки виправляє хибний рік передачі собору православним (з 1631 на правильний 1633), але й надзвичайно точно датує подію: «месяца июля 2 во вторник, часа тринадцатого». Цю вказівку автор «напису» дослівно запозичив із «Тератургіми» Афанасія Кальнофойського (1638 р.), де буквально так і читаємо:

roku Bożego 1633, miesiąca Jula, dnia wtorego, w dzień wtorkowy, godziny trzynastey¹⁷.

«Тератургіма» була опублікована печерською друкарнею 1638 р., і одне це виключає можливість того, що подібна вказівка могла міститися в оригінальному варіанті напису П.Могили 1634 р. Участь «Тератургіми» у формуванні тексту «другого варіанта» напису змушує припускати, що й інші його подробиці є наслідком вчених розшуків котрогось із церковних ерудитів.

Так, указівка на день освячення Софії («ноемврия 4 дня») походить із розповсюдженої традиції київських прологів XVII–XVIII ст. Ось, наприклад, Захарія Копистенський у «Палінодії» в каталозі київських митрополитів під рубрикою «Феоппмт» занотував із посиланням «читанъ ѿ томъ въ прологъ монастыря печерскаго. мѣца ноемврїа 4 гѣ дня»:

лѣта ѿ созданїа мїрсѣ 2311. мѣца ноемврїа 4 гѣ дня неѣсѣ подѣнаѣ и пречюдѣнаѣ церкѣвъ. стѣои софїи въ кїевѣ посѣаѣна єсть¹⁸.

Утім, між прологом і «написом» було декілька проміжних ланок, з яких, як з'ясовується, запозиченою виявилася також і дата «1011». Ця дата є одним із тих курйозів, на які так багата антикварна традиція, і яких кожний, хто нею займався, має цілу колекцію.

II

Четверту частину збірника описів Києва і Київського намісництва, відомого під назвою «Географическое описание города Киева», становить анонімний опис київських монастирів і церков під заголовком «Вѣдомость о числѣ состоящихъ въ городѣ Кїевѣ монастырей» (1784 р.)¹⁹. Саме тут, у короткій довідці з історії Софійського собору, і знаходимо всі (крім запозиченої із «Тератургіми») подробиці, використані у «другому варіанті» «напису», і навіть дещо із його стилістики:

Оная первопрестольная катедральная каменная святыя Софія, премудрости божїя, церковь устроена благовѣрнымъ великимъ княземъ Ярославомъ Владимировичемъ, нареченнымъ во святомъ крещенїи Георгїемъ, на томъ мѣстѣ, где оный князь Ярослав печенѣговъ побѣдилъ. Создана сія церковь по образу константинопольскїа Святософїйскїа церкви и украшена мусією, которой остатки въ большемъ олтарѣ понынѣ имѣются.

Начато строение оной в лето 1011-е, кончено в 1037-мъ, а 1038-го, ноября 4 преосвященнымъ Феопемптомъ, митрополитомъ киевскимъ, который между митрополитами киевскими на ряду считается 4-мъ, освящена. Въ оной же церкви, въ алтарѣ придѣльномъ святаго равноапостольнаго великаго князя Владимира, 1053 года, ноября 7-го и создатель оныя великій князь Ярославъ Владимировичъ, въ лето отъ рождения своего 76-е, по преставлении своемъ погребенъ²⁰.

Матеріали «Вѣдомости», як легко встановити, використовувалися укладачами всіх наступних описів Києва, так, що відомості про Софію виявилися розтиражованими в достатній кількості текстів кінця XVIII ст. Описи Києва намагаються вперше зібрати разом і бодай якось систематизувати знання про київські древності. Але вони відбивають той початковий, донауковий, етап, коли звістки пізніх джерел, легендарні повідомлення та просто курйози ще не відсепаровано від надійної інформації, на якій пізніше зводитиме свою будівлю критична археологія.

Відповідно до звичного порядку, «Вѣдомость» компілювалася із записок, надісланих на офіційний запит місцевими духовними начальствами²¹. Збереглася ціла низка подібних описів монастирів Київської єпархії (у тому числі Софійського, Михайлівського Золотоверхого, Микільського Пустинного, Братського), укладених 1781 р. у відповідь на імператорський указ і постанову Синоду²². Саме ці записки й було використано при складанні «Вѣдомости». З інших випадків відомо, наскільки обтяжливими вважали подібні доручення монастирі і наскільки поверхово до них ставилися. У першу чергу тому, що не мали належно підготовлених та обізнаних людей. Як правило, відомості про давню історію церков та монастирів складалися на підставі однієї, у кращому випадку двох, книжок чи «рукописних книг», які траплялися в монастирській бібліотеці. Це добре видно й з нашої «Вѣдомости». Історичні довідки про старовинні монастирі укладено кожного разу на підставі іншого, далеко не першокласного, джерела, і при тому химерно переплетеного з домислами.

Тут був би доречним невеличкий відступ, що проілюструє якість цих даних, а також і джерел, з яких їх почерпнуто. Звичайно, коректніше було б аналізувати безпосередні джерела «Вѣдомости», тобто ті записки 1781 р., з яких вона скомпільована. Але оскільки в обґрунтуванні нової дати Софійського собору Н.Нікітенко апелює саме до «Вѣдомости» 1784 р. (не знаючи про її вторинне походження), зупинімося на ній «для чистоти експерименту».

Так, наприклад, відомості про Успенський собор Печерського монастиря подано частково за Києво-Печерським патериком, частково – за так званою «Хронікою литовською і жмоїтською», пізньою (кінця XVII ст.) компіляцією, широко відомою у списках XVIII ст. Порівняймо:

Вѣдомость	Хроніка литовська і жмоїтська
[...] въ которомъ украшеніи пребывала она до лета отъ сот. міра 6748, отъ Рожд. Хр. 1240, въ коемъ, когда по допущенію божію раззорялъ россійскую землю нечестивый царь татарскій Батый, раззорена и сія церковь и разбита была. По батыевомъ разореніи пребывала она впусѣ 200 лѣтъ, или по нѣкоторыхъ	Рокѹ ѡаѹ [1470] Тоѣ теды благочестивыѣ кнаѣ Семеѣ Ѡлеѣковиѣ, або Алексаѣдровиѣ [...] продоѣ кнѡѣѣ Слѹцкиѣ [...] направиѣ и праве аѣ з самоѣ фуѣдамеѣтѹ всю ѡѣновиѣ церѣкоѣ Престои владычицы нашої Бгородцы в манаѣтырѹ Печеѣскоѣ кыеѣскоѣ [...] котораѣ то церѣкоѣ стаѣ и ввеѣ монастырѣ Печеѣскиѣ и иныи мало не вси церѣкви, преѣ поганоѣ и

исчисленію 233 года. А въ лѣто отъ сотв. міра 6978-е, от Р.Хр. 1470-е благовѣрнымъ княземъ кіевскимъ и слуцкимъ Симеономъ Александровичемъ Олельковичемъ обновлена и освящена при архимандритѣ Іоаннѣ ²³	небожного Батия царя тата ^р ско ^г в рокѣ ѿ сотворе ^н іа свѣта ше ^{ст} тисѣ ^ч се ^м сотѣ чоты ^р деса ^т в ^с мо ^м а ѿ нароже ^н іа гда нашего Ісус ^х Хр ^{ста} рокѣ ѣаслѣ [1239] е ^{ст} збѣрена зопсована ро ^з ва-ле ^н а [...] а ѿнов ^л ена и ѿправлена е ^{ст} ѿ того блгочестива ^г князати Семи ^и на ^и Вле ^н ковича, по лѣта ^х немалы ^х то е ^{ст} по сѣс [226] лѣта ^х ѿно ^г пога ^н ско ^г збѣре ^н іа [...] А то са дѣяло при а ^р хима ^н дрите пече ^р ско ^м Іѡване ²⁴
---	---

Заснування Михайлівського Золотоверхого монастиря «Вѣдомость» пов'язує із легендарним першим митрополитом Михаїлом, запозичуючи відповідний фрагмент із «Синописиса». Порівняймо:

Вѣдомость	Синописис
Оной монастырь при благоверномъ князѣ Владимирѣ, нареченномъ по святомъ крещеніи Василии, присланный изъ Греції для крещенія Росіи святитель Христовъ Михаилъ, митрополитъ кіевскій, та томъ мѣстѣ, гдѣ сей монастырь, посадивъ иноковъ, церковь на свое имя деревянную соорилъ, которая была до 100 лѣтъ ²⁵	Тогѣ ради повѣдають, такъ первыи при Владимирѣ Митрополитъ Михаилъ, посадивши иноковѣ на горѣ недалече ѿ тогѣ чортова беренища, на свое имя и Црковѣ стѣгѣ Архистратига Михаила созда ²⁶

Сто років існування цієї церкви автор вираховував самостійно, до того моменту, коли Михайлівський монастир було «наново» засновано Святополком Ізяславичем.

Так само за «Синописисом» (при тому плутаючи рік смерті засновниці із роком побудови) викладає «Вѣдомость» давньоруську частину історії Кирилівської церкви. Порівняймо:

Вѣдомость	Синописис
Сей монастырь построенъ 1172-го года святоусопшею благоверною княгинею Марьею, внукою святого равноапостольнаго князя Владимира, а дочерью Казимира, короля польскаго, супругою же кіевскаго князя Всеволода ²⁷	К' лѣтѣ ѿ созданія Мира зх ^и з. ѿ Рѣ: Хѣа арѣв. Престависа Блг ^о вернаа Княгиня Маріа жена Кнзѣ Всеволода Свѣтославича, а дщи Короля Польскаго Казиміра [...] и погребена бысть в Црви Монастыра стѣла Живоначалныа Трои [...] юже Црковѣ и Монастырь нынѣ зовомыи Кирилскіи сама построила ²⁸

Згідно з тим же «Синописисом» («какъ значитъся по «Сінописису», напечатанному въ Кіево-Печерской лаврѣ, 1080 (sic!) году») стверджено, ніби церкву Спаса Преображення (на Берестовому) побудував Володимир Святославич²⁹.

Відомості про Пустинно-Микільський монастир подано частково за «Синописисом», частково за тим списком Густинського літопису, що був переписаний у самому Микільському монастирі. Із «Синописиса» походить широко розповсюджена (але хибна) думка, ніби першу церкву на Аскольдовій Могилі («ветхому» монастирі) поставила княгиня Ольга у 955 р. А от на рахунок Густинського літопису (заголовок деяких списків якого стверджував, ніби його написав св.Нестор 1073 р.) треба віднести помилкову ідентифікацію Пустинно-Микільського монастиря із Николо-Дворищенським собором у Новгороді. Порівняймо:

Вѣдомость	Густинський літопис
Оная церковь, по лѣтописцу св.Нестора 1073 года сочиненному, значитъ, что въ 1113 году князь кіевскій Мстиславъ Владимировичъ Мономаховичъ въ Виноградѣ каменную церковь святого Николая, невотда ^{ль} Печерскаго монастыря, заложилъ [...]» ³⁰	Въ лѣто 6621. 1113. Мстиславъ Володымери ^ч заложі в Виноградѣ црков ^ь каменнѣю с ^т Николи ³¹

«Виноград» тут, зрозуміло, означає місцевість неподалік Печерського монастиря, де, як стверджував Сильвестр Косов у «Патериконі» (1635 р.), було засновано древній Микільський монастир: «Na ten czas Monaster pannienski był tam, gdzie dziś winograd przyz monasteru Pustynnym ś. Nikoły, iako fundamenty teraz znać»³².

Автор фрагмента про Видубицький монастир стверджував, що ґрунтував свої відомості на «друкованій книзі "Благовѣстникъ, или толкование на Евангелие блаженнаго Феофилакта, архиепископа болгарского", що була у монастирській бібліотеці [...]»³³, але насправді якимсь дивом (єдиний із-поміж усіх) спромігся використати автентичне джерело – Іпатіївський літопис, проте також в одному із пізніх списків (типу Єрмолаївського, поч. XVIII ст.), що видається, серед іншого, і запозиченою звідти припискою на берегах. Порівняймо:

Вѣдомость	Єрмолаївський список
И по 111-мъ лѣтъ созданія того монастыря обновленъ сей, и паки при владѣннїи великаго князя кїевскаго Рюрика Ростиславича ³⁴	на Выдубичи князь великій Рюрикъ заложилъ оу святаго Михайла; лѣтъ 111 Выдубицкій манастирь пустый былъ, отъ Всеволода 19 ажъ до Рюрика князя ³⁵

Одним словом, історичні дані «Вѣдомости» ґрунтуються на тому нехитрому наборі доступних текстів, який був у ходу в кінці XVIII ст. Їх цінність у «давньоруській частині» сьогодні практично нульова. Водночас великою мірою описи Києва користувалися репутацією офіційних документів, їх цінували і використовували ще в перших десятиліттях XIX ст. як цілком надійні довідкові матеріали з історії міста.

Фрагмент про історію Софійського собору у «Вѣдомости» – не виняток із правила. Можна вказати на безпосереднє джерело, стислим викладом якого він є. Таким виявляється записка 1781 р. «Описание Кіевософѣйского катедралнаго митрополитанскаго монастыря», укладена на вимогу Синоду і збережена у справах київської консисторії. Ось її текст у частині, що нас цікавить:

Первопрестольная онаго мѣстыря каменная церковь во имя святыхъ Софїи премудрости Божїя устроена благовѣрнымъ и благочестивымъ великимъ княземъ и самодержцемъ всея Россїи Ярославомъ Владимировичемъ, нареченнымъ во святомъ крещенїи Георгїемъ, на томъ самомъ мѣстѣ, гдѣ оной князь Ярославъ побѣдилъ Печенѣговъ. Создана сія святыхъ Софїи Премудрости Божїя церковь, по образу константинопольскія Святософѣйскія церкви ѿ православнаго і преславнаго царя греческоу Іустинїана великаго созданна. Сія святыхъ Софїи церковь изволенїемъ божїимъ нача созидатися въ лѣто 1011^е онымъ благовѣрнымъ великимъ княземъ и самодержцемъ всея Россїи Ярославомъ Владимировичемъ, совѣршился же въ лѣто 1037^е а в лѣто 1038^е ноября 4го преосвященїемъ Феопемтпомъ (sic!) митрополитомъ кїевскимъ освящена, и содержана была благочестивыми архїереями даже до лѣтъ митрополита кїевского ѿступника Михайла Рогозы, которой въ 1589^м году отъ цареградскаго патріарха Іеремїи посвященъ, и когда воспрїя^н онъ Михайлъ Рогоза унію и ѿступничество, то и сія святыхъ Софїи церковь нимъ же Михайломъ Рогозою приведена въ запустѣніе и разоренїе, въ якомъ запустѣнїи і разоренїи пребысть до лѣта 1633^г а содержана уніятами и обладаема уніятскими митрополитами бысть, когда же Петръ Могила

воеводичъ земе^а Молдавскихъ по унѣятскомъ въ Россіи чрезъ четири десять лѣтъ бывшомъ тиранскомъ священствѣ избра^а общими волными голосами 1632 году априля 8 ^а и чрезъ святѣйша^а патріарха константинопольско^а Кирилла Лукарія рукоположеніемъ православныхъ епископовъ въ Львовъ въ тамошней братской ставропигіальной патріаршой Успенія Пресвятыя Богородицы церквѣ хиротонисанъ въ митрополита Кіевскаго, к тому жъ митрополитъ (sic!) Петру Могила Владиславъ король полскій 1633 года марта 14 ^а да^а диплому на митрополію Кіевскую и чтобъ притомъ архимандрією Печерское и мнѣтремъ Николскимъ Пустыннимъ ему митрополитъ до живота владѣть, то онъ митрополитъ Петръ Могила того жъ 1633 году мѣца іюля 2 ^а въ вторникъ часа тринадцатого, по соизволенію Полско^а короля и всей Рѣчи Посполитой отобралъ сію Кіевскую кафедральную святыя Софії церковь у^а униатовъ чрезъ Исаію Трофимовича в то время бывшо^а коллегіи Кіевской ректора і казнодѣю Печерскаго игумена Бѣлѣловскаго Анатолія Мужило^аскаго, и до того жъ православія у^а которого была отъторгнута приворотилъ и возобновилъ. [...]

Между чѣмъ въ 1053 году предъписанный Ярославъ Владимировичъ монарха всея Россіи, когда премѣни временную свою жизнь на вѣчную ноября 7^а въку своего 76^а лѣта, то и погребень бысть в сей святыя Софії церквѣ еже самъ созда въ гробѣ мраморномъ, какъ о томъ свидѣтельствуєтъ въ книгахъ просвященнаго митрополита кіевскаго Тимофея Щербацкаго рукописанная хронѣка въ катедральной Кіевософійской библиотеки имѣючаясь, на 436^а листу³⁶.

На чому ж ґрунтувалися укладачі «Описания» 1781 р.?

III

Передрукуюючи те, що вона прийняла за транскрипцію напису П.Могили, Н.Нікітенко не зауважила, що праця П.Лебединцева являє собою публікацію тексту невеличкої «хронічки» намісників Софійського монастиря. Ця «хронічка» відома в декількох (загалом подібних) редакціях. Ось як звучить фрагмент, що нас цікавить, у рукописі Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (ф.129 «Киево-Софійский мужской монастырь», оп.2, №10, арк.1–2) (кінець 1760-х рр.):

Первопрестольную въ Россіи митрополітанскую церковь или храмъ стѣя Софії Премудрости Бжїа каменный благовѣрнымъ и благочестивымъ великимъ княземъ и самодержцемъ всея Россіи Ярославомъ Владимиричемъ нареченнымъ во стѣмъ крещеніи Георгіємъ въ Кіевѣ³⁷ на томъ мѣстѣ ідѣже оный князь Ярославъ побѣдилъ печенѣговъ созданъ³⁸ по образу оныя Константинопольскія стѣ Софійскія церкви у^а православнаго и преславнаго царя греческаго Іустиніана великаго созданныя³⁹ и многимъ тогда иждивеніемъ драгоцѣнно и премудро украшенъ.

Сія церковь, или храмъ премудрости Бжїа изволеніемъ Бжїимъ нача здатися въ лѣто 1011 онымъ благовѣрнымъ и благочестивымъ, великимъ княземъ и самодержцемъ всея росіи Ярославо^{мъ} Владимиричемъ, нареченнымъ во святомъ крещеніи Георгіємъ; совершися же въ лѣто 1037, а въ лѣто 1038, ноем^брія 4 дня, преосвященнымъ⁴⁰ Теопемптомъ, митрополітомъ кіевскимъ и освященъ⁴¹ тойжде стѣй храмъ.

Якій храм⁴² даже до лѣта [...] ⁴³ правовѣрными митрополити ѡ^т востока содержимъ бысть.

Въ лѣто же то митрополитомъ кїевскимъ ѡ^тступникомъ Михайломъ Рогозоу въ запустѣніе и разореніе приведенъ, и даже до лѣта 1633 пребысть; въ тожъ 1633 лѣто, мѣца іюля 2 ^д, въ восторникъ, часа тринадцатаго, благодатію Бжією⁴⁴ тотъ хра^м⁴⁵ Владиславъ четвертый, великій король полскій благочестивимъ церкве восточныя сыномъ возврати и ѡ^тдаде его.

Въ лѣто же 1634 тїцаніємъ и благословеніємъ преосвященнаго архіерея, митрополита кїевского, галицкаго и всея Росїи, архимандрита Печерскаго, экзарха сѣйшаго апостольскаго Орона константинопольскаго Петра Могила, великаго поборника благочестїя отъ опустѣнія воздвижесе и обновлятися начать во славу Бога, въ Троицы славимаго.

У 1864 р. П.Лебединцев опублікував ще один варіант «хронічки софійських намісників», у примітці вказавши на його походження:

Ця стаття списана з чернеткового рукопису, віднайденого в архіві Київської духовної консисторії і складеного близько 1770 р. кафедральним писарем ігуменом Видубицького монастиря Іаковом⁴⁶; вона цікава деякими відомостями про Києво-Софійський собор⁴⁷.

Цей варіант являє собою подальшу розробку теми:

Сїя церковъ, или храмъ Премудрости Божіей изволеніємъ Божиимъ начать здатися въ лѣто 1011 благовѣрнымъ и благочестивимъ, великимъ княземъ и самодержцемъ всея росїи Ярославомъ Владиміровичемъ, нареченнымъ во святомъ крещенїи Георгіємъ; совершися же въ лѣто 1037, а въ лѣто 1038, нояврія въ 4 день, преосвященнымъ Оеопемптомъ, митрополитомъ кїевскимъ и освященъ тойжде храмъ; якій храмъ даже до лѣта 1596 правовѣрными митрополиты содержимъ бысть; въ лѣто же то митрополитомъ кїевскимъ ѡ^тступникомъ Михайломъ Рогозоу въ запустѣніе и разореніе приведенъ, и даже до лѣта 1633 пребысть; въ тожъ 1633 лѣто, мѣсяца іюля 2 дня, въ вторникъ, часа тринадцатаго, благодатію Божією тотъ храмъ Владиславъ четвертый, великій король польскій благочестивимъ церкви восточныя сыномъ возврати и отдаде его; и тогожъ іюля 7 дня, 1633 лѣта великій сея церкви престолъ, какъ подпись на немъ свидѣтельствуеть, освященъ преосвященнымъ архіереємъ галицкимъ и всея Росїи, архимандритомъ печерскимъ, экзархоу святѣйшаго, апостольскаго трона константинопольскаго, Петромъ Могилоу, великимъ благочестїя поборникомъ. На томъ престолѣ положенъ длины аршинъ трехъ и вершковъ трехъ, а ширины одного и вершковъ чотырнадцати мраморный гладкій камень, дарованный отъ Николая Волка, или мраморная доска; въ той доскѣ посрединѣ врублено мѣсто, въ которомъ положены въ ящикѣ сребренномъ мощи святыя [...] Въ лѣто же 1634 тїцаніємъ и благословеніємъ тогожде преосвященнаго Петра Могила, митрополита кїевского, сей храмъ обновлятися начать во славу Бога, въ Троицѣ славимаго⁴⁸.

Своею чергою, ігумен Іаков, як можна судити, запозичив власні відомості «с рукописной кроники в катедральной библиотеке имеющейсѣ, с книг преосвященнаго Тимофея, лист 36»⁴⁹.

Таким чином, «другий варіант» – не транскрипція напису на стінах Софійського собору, а уривок «кроніки софійських намісників», декілька редакцій якої було створено протягом XVIII ст. у Софійському монастирі. Отже, усі недоречності тексту, якщо його вважати «написом» (оповідальність, повтори, словесна неекономічність, цитування «Пролога» та «Тератургіми» тощо) знаходять своє пояснення як наслідок специфічного стилю невибагливої «кроніки».

Питання про джерела її повідомлень, у тому числі й дати 1011 р., цілком вирішуване. Очевидно, що серед них був автентичний напис, опрацьований для потреб хроніки. Але так само очевидно, що, крім «археологічних» спостережень, її автор користувався й іншими джерелами. Про одне з них – «Тератургіму» – вже зазначалося вище. Були й інші.

IV

Сучасного читача «Кроніки» (вживатимемо надалі цю умовну назву) довідка про Софію вражає тим, що її автор зміг поєднати непоєднувані речі. Він зазначав, що собор почали зводити в 1011 р. й одночасно наполягав, що його будівничим був Ярослав (який у цей час усе ще княжив у Новгороді). Сьогодні це здається парадоксальним. Автор «Кроніки» не тільки не бачив у цьому суперечності, але й уважав такий порядок речей цілком достовірним. І мав на те вагомі підстави.

Для того, щоб зрозуміти, як це могло статися, нам треба зробити розумове зусилля й уявити епоху, яка ще не розрізняла древніх джерел і вторинної літератури; котра вважала головними авторитетами в історії книжки, які сьогодні навряд чи фігуруватимуть у бібліографіях; коли достовірні й помилкові відомості, легенди та домисли ще існували в єдиному нерозчленованому потоці *традиції*. Наукова критика витратила практично все XIX ст. на те, щоби відділити зерна від плевел і встановити, що достовірне, а що – ні. Критична історіографія переставила найбільші авторитети XVIII ст. на далеку полицю, де вони заслужено збирають пил, рідко тривожені сучасними дослідниками доби середньовіччя. Але на зорі розшуків про київські древності саме вони служили головними керівництвами.

Як видно з попереднього викладу, найчастіше автори довідок, що ввійшли до «Вѣдомости», удавалися до «Синопису». Протягом XVIII ст. це була не тільки одна з найавторитетніших книжок з історії, але й найдоступніша завдяки все новим перевиданням. Саме на «Синопис» і спирався автор «Кроніки», датуючи Ярославове спорудження Софії часами правління Володимира. Хронологічна точність загалом не належить до сильних місць «Синописа», а на відтинку, що нас цікавить, його хронологія особливо плутана. Усупереч тому, що смерть Володимира «Синопис» датує 6525/1017 р.⁵⁰, глава про вокняжіння Ярослава в Києві датована 6517/1009 р.: «о княженіи Ярославѣ в Києвѣ, рокѣ ѿ сотворенія свѣта, 6517 р.], а ѿ Рождества Хвѣ дѣ [1009 р.]»⁵¹. Саме після цього заголовку «Синопис» і повідомляє про будівничу діяльність Ярослава:

оукрѣпившижеся на княженіи, ѿнови Градѣ Киевскій, и созда црковъ великъ и предивнѣ, стѣла свѣтлѣ Преподобности Бжїа, ѿ камени по подобию Константинопольскїа, точїю меншю ѿ неа, на мѣстѣ томѣ идеже Печенѣгъвъ поведе, и оукраши ю всякою красотою, а при неи вежѣ створѣши, и верхѣ позлати и врата Градѣ каменныа, и двери златыа розоренныа ѿ Болеслава ѿнови и направи, на вратѣхъже црковѣ Блговѣщенія Прѣтыа Бжїи созда [...]⁵².

Як легко встановлюється, більшу частину тексту цієї глави «Синопис» запозичує зі статті 6545/1037 р. Густинського літопису⁵³. Проте, у питанні хронології автор «Синопису» вважав більш авторитетним інше своє джерело – «Хроніку польську, литовську, жмоїдську і всієї Русі» Мацея Стрийковського. Збита хронологія цього історика, який датував початок київського княжіння Ярослава 1009 р., і призвела до помилки. Порівняймо:

Jarosław Włodimirowic [...] po śmierci brata Swantopelka niestworzonego, począł bezpiecznie panować roku 1009 od Christusa Pana, na Kijowie [...] A gdy się Jarosławowi narodził syn Włodimirz, zbudował na zamku cerkiew na imię Preczystej Bohorodzice, na złotych wrociech, wrota też złote przez Bolesława, króla Polskiego, zepsowane, naprawił, i zamek Kijowski nowym budowaniem wystwił, a przyzwawczy rzemieślników z Greciej, zbudował wielką cerkiew Sophiae, to jest mądrości Bożej, na kształt tego jakim ja sam w Konstantinopolu [...] widział⁵⁴.

М.Стрийковський не самостійно вирахував 1009 р. – він запозичив свою хронологію з «Анналів» Яна Длугоша (відомих йому через посередництво Мацея Меховіти). Я.Длугош датував смерть Володимира 1005 р., і, таким чином, його хронологія виявилася зміщеною на 10 років – помилка, повторювана у польській хронографії XVI ст. Поступово, однак, Я.Длугош «вирівнював» свою хронологію, відстаючи в подіях середини – закінчення Ярославового правління лише на три роки. Відповідно, він датував заснування Софії ближче до літописної дати – 1034 р.⁵⁵ У М.Стрийковського також є це «повторне», запозичене у Я.Длугоша (з його ж датуванням), повідомлення⁵⁶. Походження першої звістки про заснування Софії також нескладно встановити.

Набір повідомлень та їх порядок у М.Стрийковського загалом точно відповідають тексту Я.Длугоша: смерть Святополка і вокняжіння в Києві Ярослава; напад на Новгород Брянислава; поєдинок Ярослава з Редедео (це ще одна запозичена від Я.Длугоша помилка); прихід із «Вотмутаракані» Мстислава Володимировича й т.д. Виняток становить лише два повідомлення: народження в Ярослава першого сина Володимира і заснування на честь цієї події церкви Благовіщення «на замку», відновлення Золотих воріт, а також закладання Софійського собору. Вставлені ці повідомлення між вокняжінням Ярослава й нападом Брянислава. Це змушує припускати вплив іншого джерела, ідентифікованого як літопис, близький до Воскресенського⁵⁷, в якому під 6525/1017 р. міститься «раннє» повідомлення про побудову Софії⁵⁸ (характерне для новгородської традиції). Це означає, що подаючи два повідомлення про заснування Софії, М.Стрийковський намагався сумістити відомості Я.Длугоша із літописною традицією.

«Синопис» безпомилково розпізнається як джерело хронології «Кроніки» софійських намісників хоча б тому, що ця єдина з теоретично доступних її авторів історичних компіляцій датує початки київського княжіння Ярослава (і наступне будівництво Софії) згідно із «Хронікою» М.Стрийковського. Без єдиного винятку решта історичних компіляцій, створених у Києві протягом XVII ст. і доступних у списках XVIII ст., віддають перевагу літописній хронології. Усі вони величезною мірою залежні від твору польського історика, навіть будучи лише дещо адаптованим текстом його «Хроніки». І, утім, у цьому конкретному випадку – даті зведення Софійського собору – одностайно роблять вибір на користь літописних датувань. Так, Густинський літопис заснування Софії позначає літописним (з Іпатіївського зводу) 1037 р. Тотожно й «Хроніка» Феодосія Софоновича, обираючи між М.Стрийковським та Іпатіївським літописом, схиляється до дати останнього, 1037 р., хоча сам

текст повідомлення запозичує від М.Стрийковського⁵⁹. Навіть «Кройника словянов руская о панствах Руских, Польских и Литовских» (тобто, частина так званого Українського хронографа 1630-х рр.), при тому, що являє собою просто українізований текст М.Стрийковського, спромоглася (ймовірно, на підставі якогось літопису⁶⁰) встановити правильну хронологію та розподілила повідомлення останнього таким чином, щоби заснування Софії припало на «літописний» 1036 р. («Рокъ халс [1036 р.]. Йросла^в кнѣжа великое и мона^рха Кие^вски^и призвавши ремеснки з Греци змѣрова^т великую цер^кко^в стои Софеи то е^{ст} мѣдрости Бжои^и»⁶¹). Нарешті, у так званому Патерику Йосифа Тризни (кін. 1640-х – поч. 1650-х рр.) знаходимо два (запозичені із Тверського збірника) повідомлення про заснування Софії – під 1017 р. («В лѣто. хсѣ^ме [6525 р.] приідоша печенѣзи къ Киеву [...] одолѣ Яро^сла^в печенѣги, и о^тбегоша по^ра^млени. и заложи Яро^сла^в тоѣ весны гра^д великий Киевъ, и златая врата по^стави, и цр^ковь свѣтую Софию заложи каменѣ») та під 1037 р. («В лѣто. хсѣ^ме [6545 р.]. Соверше^н бы^{ст} великий гра^д Киевъ. и цр^ковь стая Софія совершенна, а ѣ града врата Златы. Того же лѣта велики^и кна^з Йрославъ митрополию ѣстави и двѣ цр^ккви постави на Златы^х вратѣ^х. Блг^овыщенне і ста^т мѣника Георгіа октября кѣ [26]»)⁶².

Більше того, у час П.Могили не існувало жодного тексту, який би приписував будівництво Софії Володимиру Святославичу чи датував подію роками його правління⁶³. Навпаки, усі пам'ятки цієї епохи *одностайно* вказують на Ярослава і на 1030-ті рр. Буде достатньо двох прикладів. «Тератургіма» (1638 р.):

Iarosław xiąże ... ten święta Sophia metropolią Kiowska, Halicka y wszystkich Rusi xiążecym kosztem roku Pańskiego 6545 założył y prędko zmurował [...]»⁶⁴.

Присвята П.Могили у лаврському виданні «Цвітної Тріоди» (1642 р.):

церковь Софії святой, негдысь отъ св. памяти княжати и самодержцы всея Россіи Ярослава збудованной и на приклад всему свѣту выставленной, которую, въ руинахъ уже будущую, [П.Могила] знову реставровалъ и до першой оздобы коштомъ и стараніемъ своимъ привелъ, и до того rozmaityми иконами святыхъ Божіихъ и аппаратами церковными дивне приоздобилъ⁶⁵.

Отже, розгадка існує. Уміщуючи початки будівництва Ярославом Софії у часи, які, за літописною хронологією, відповідали правлінню Володимира, «Кроніка софійських намісників» спиралася на тепер призабуту традицію, підтримувану двома найавторитетнішими (і єдиними на той час друкованими) «історіями» – хронікою М.Стрийковського та «Синописом». Можна навіть стверджувати, що «Синопис» був єдиним джерелом для автора «Кроніки» у частині давньоруських подій. Це, крім іншого, видається й тим, що безпосередньо наступний після заснування Софії (та відновлення її П.Могилою) фрагмент про смерть і поховання Ярослава буквально запозичено із «Синописа». Порівняймо⁶⁶:

Синопис	Кроніка	Вѣдомость
Премѣни временнѣю жизнь на вѣчнѣю, ноябрѣа, ѣ. [7] дна. вѣкѣ своего ѣс. [76] лѣта; погребен же высть въ Киевѣ в црѣкѣ стѣла Свѣтѣи юже самѣ созда, въ	1053 г. Ярославъ Владиміровичъ [...] съ молитвою премѣни жизнь временную на вѣчную 7 дня новемврія, вѣку своего 76	Въ оной же церкви, въ олтарѣ придѣльномъ святаго равноапостольнаго великаго князя Владимира, 1053 года, ноября 7-го и создатель оныя

притворѣ стагѣ Григоріа въ гробѣ мраморномѣ	лѣта; погребенъ же бысть въ св. Софіи, юже самъ созда, въ притворѣ св. Георгія, въ гробѣ мраморномѣ	великій князь Ярославъ Владимировичъ, въ лѣто отъ рожденія своего 76-е, по пре- ставленіи своемъ погребенъ
--	---	---

Важче зрозуміти, чому вибір автора «Кроніки» впаав саме на 1011 р. Це могло бути наслідком якоїсь помилки, невідомих нам розрахунків, або ж випадку. Утім, слідуючи за своїм джерелом (а «Синописис» зазначає, що від моменту воєнних дій до побудови минув певний час, доки «Ярослав оукрѣпившижеся на кнѣзѣннѣ», автор мав обрати не надто далекий рік після 1009 р. – і чому б не 1011?

V

Чи можливо перекинути місток від «Кроніки» софійських намісників та «Вѣдомости» 1784 р. до виправлення софійського напису у 1851 р.?

Треба зазначити, що попри очевидну сьогодні невисоку вченість, «Вѣдомость» користувалася популярністю серед любителів київської старовини, і нею не гребував, наприклад, такий незрівнянний для свого часу знавець старожитностей, як М.Берлінський⁶⁷. Документ був складений у церковних колах і саме для них служив зручним, доступним (завжди був під руками, в архіві) та авторитетним (мав офіційне, а не приватне походження) довідником. Власне, той збірник, за яким видано «Географическое описание города Киева», був складений у 1807 р. Іринієм Фальковським, єпископом чигиринським і коад'ютором київським, любителем історії та знавцем київських древностей⁶⁸. Треба також враховувати, що до середини ХІХ ст. не існувало жодних довідників із місцевих старожитностей. За відсутності інших узагальнюючих праць з минулого київських святинь дані акумульованих у консисторії описів монастирів, а також «Вѣдомости» мали вважатися церковною доброякісною історичною довідкою. Важко сказати, чи був підправлений напис у 1851 р. на підставі «Вѣдомости», чи «Кроніки» софійських намісників, декілька списків якої також були в кафедральній бібліотеці (вона, до речі, містилася тут же, у розписуваному о. Іринархом соборі).

Відновлення Софійського собору в 1843–1853 рр. у літературі часто називають «солнцевським» – за ім'ям академіка живопису Ф.Солнцева, який здійснював загальне керівництво проектом. Утім, щоденними проблемами займався спеціально створений комітет, складений наполовину зі світських (призначених генерал-губернатором) та духовних (від митрополита київського Філарета (Амфітеатрова)) осіб⁶⁹. Як видно із протоколів засідань комітету, Ф.Солнцев наїжджав до Києва неохоче, залишаючись тут лише на час, мінімально необхідний для того, щоби визнати заходи комітету «у всьому задовільними», та відразу повертався до Петербурга. Сам комітет, як і належало, цікавився переважно організаційним і фінансовим боком справи. Із його протоколів видно, що фактичним головою був митрополит Філарет: саме йому робилися всі доповіді, він накладав резолюції на протоколах і йому ж належало вирішальне слово в усіх без винятку, простих і складних, ситуаціях. Більше того, митрополит здійснював (практично одноосібно) нагляд не лише за будівельними (добудова дзвіниці, ремонт собору, позолота куполів тощо), але й за реставраційними роботами всередині собору. Комітет постановив: «На час відсутності п. академіка Солнцева надавати рисунки для засвідчення та підписання київському митрополитові як головному блюстителеві старожитностей і святині собору» (протокол від 8 березня 1850 р.)⁷⁰.

Вплив митрополита на хід робіт був чималим від початку, а після скандалу і звільнення обраного Ф.Солнцевим живописця М.Пошехонова зріс ще більше. Відновлення фресок було доручене обраному митрополитом печерському соборному старцеві о. Іринархові, який і виконував роботи до 1851 р. включно⁷¹. Як зазначав він у своєму звіті комітету: «Усі роботи та виправлення по Києвософійському собору, що відбувалися під час його, Іринарха, завідування [...] здійснювалися [...] під безпосереднім розпорядженням його високопреосвященства [...]»⁷². Відновлення собору затягувалося, і під час чергових відвідін Києва і Софії 22 вересня 1850 р. «його імператорській величності угодню було виявити бажання своє, щоби відновлення Софійського собору було завершене в наступному 1851 році»⁷³. І хоча живописні та інші роботи насправді тривали до 1853 р., в очікуванні завершення до вказаного часу ієромонах Іринарх «на середній арці храму, що примикала до головного купола»⁷⁴, виконав пам'ятний напис на честь другого після П.Могили «обновлення» храму (див. ілюстр. 2):

Во славу Ипостасной Премудрости Божией, повелѣниемъ благочестивѣйшаго самодержавнѣйшаго Великаго Государя Императора Николая Павловича, благословеніемъ Святѣйшаго Правительствующаго Синода и Преосвященнаго Филарета, митрополита Кіевскаго и Галицкаго, при кіевскомъ военномъ губернаторѣ, генераль адъютанте Бибиковѣ, обновися сей храмъ по открытымъ древнимъ фрескамъ и новою живописью, внутреннею и внѣшнею позолотою, подъ руководствомъ академика Солнцева, трудами соборнаго старца Кіевопечерскія Лавры Иринарха, лѣта отъ Рождества Христова 1850⁷⁵.

Існує, однак, думка, ніби о. Іринарх не підправив напис П.Могили, а «відкрив» із-під пізніших нашарувань його початковий стан (тобто, той вигляд, який, на думку Н.Нікітенко, він мав у публікації П.Лебединцева)⁷⁶. Чи можна встановити джерело цього непорозуміння? Таким виявляється стаття «Вести из Киева» невідомого автора (підписана акронімом «П.С.») у липневій книжці «Москвитянина» за 1851 р., одна із приміток до якої звучить таким чином:

Київський Софійський собор можна вважати, здається, найдревнішим з усіх храмів у Росії: у 1037 р., 4 листопада (за словами літопису) він уже був освячений. На західному боці храму, над головним входом *нещодавно відкрито* (курсив мій – О.Т.) наступний напис: «Храм сей святей нача созидаться от Р.Х. 1011 года, а совершися и освятися 1038». Напис належить пізнішому часу, як видно з накреслення букв, але ж із чогось же його написано. У такому випадку звідки суперечність у показанні року літописом і написом?⁷⁷

Стаття написана киянином, але відомості автора про собор та його відновлення – поверхові, і не з перших рук. Дуже влучно охарактеризував цей опус М.Закревський: «У [...] статейці йдеться про Київ узагалі, про прочан, про лавру, про відновлення фресок у Софійському соборі та ін. Вельми багато захоплення від київських краєвидів, а ще більше історичних помилок, особливо щодо Св. Софії, і вкрай мало вартісних відомостей»⁷⁸. Автора «Вестей из Киева», скажімо, можна зрозуміти так, що він бачив напис і навіть визначив його новітнє походження («як видно з накреслення букв»), але, водночас, він приписує одне із його читань («1037 р., 4 листопада») літопису. Дивує також і явно помилкове твердження, ніби напис П.Могили розміщено «на західному боці храму, над головним входом». На цьому місці був щойно виконаний напис о. Іринарха на честь відновлення 1851 р., з яким, отже, автор статті вочевидь плутає на-

пис П.Могили⁷⁹. Таким чином, немає причин довіряти його твердженню, ніби цей напис «нещодавно відкрито». Справа в тому, що початковим імпульсом і головним завданням відновлення храму було розкриття давніх фрескових розписів і хоча насправді реставрація торкнулася багатьох інших сторін храмового облаштування, у тому числі й підновлення олійного живопису XVIII ст., для стороннього здавалося, ніби все, що робилося у храмі – «розкриття».

Напис часів П.Могили було знищено у процесі реставраційних робіт 1950-х рр.⁸⁰ і він більше недоступний натурному обстеженню. Утім, стан напису реставратори оцінювали так: «Висловлювання написані дуже дрібними буквами, що випадають із загального характеру древнього декору. Ці доповнення зроблені у XVII ст. і неодноразово після цього поновлювалися»⁸¹. На жаль, детальніше не вказано, які й коли саме частини напису поновлювалися після XVII ст. Враження про те, як виглядав напис після реставрації 1851 р. (див. ілюстр. 1), можна скласти на підставі нещодавно опублікованих фото 1930-х рр.⁸²

Насправді ніякого іншого виду напису у процесі відновлення «відкрито» не було. І до реставрації 1843–1853 рр., і після неї він читався тотожно. Що саме змінив о. Іринарх свідчить очевидець і діяльний учасник реставрації, член комітету з відновлення собору протоієрей Іоанн (Скворцов). Невдовзі після закінчення робіт він видав брошуру «Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843–1853 гг.», де засвідчив читання напису після реставрації:

1. На північній стороні: «изволеніємъ Божіимъ нача здатися сей Премудрости храмъ въ лѣто 1037 (*нині помилково, при відновленні, написано 1011*) (курсив мій – О.Т.) благочестивымъ Княземъ и Самодержцемъ Россіи Ярославомъ-Георгіємъ Владимировичемъ, совершися же в лѣто 1038».

2. На східній стороні: «и освященъ Θεопемптомъ, митрополитомъ Кіевскимъ тойжде святыи храмъ [...]»⁸³.

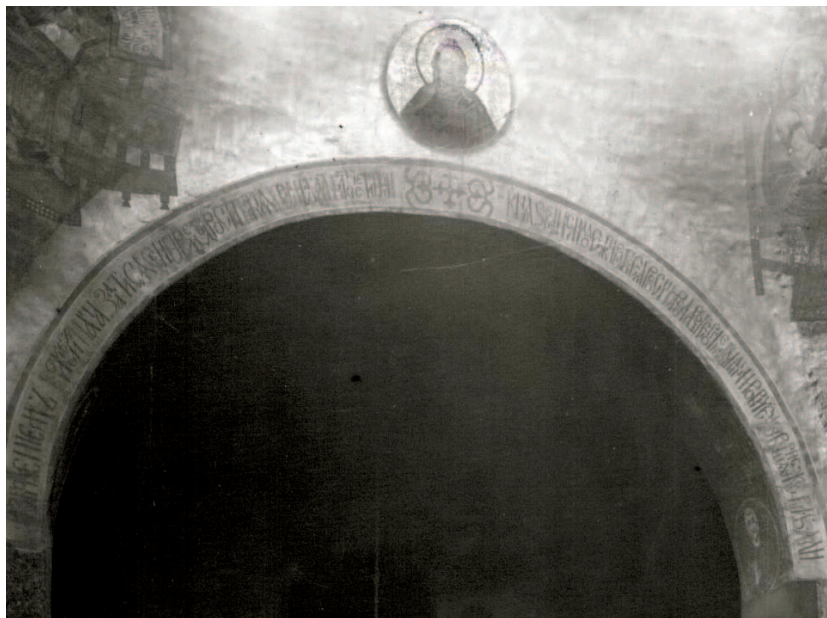
Отже, напис читався дослівно так⁸⁴, як його опублікував 1825 р. митрополит Євгеній (Болховітінов). Печерський соборний старець о. Іринарх виправив у ньому лише одне – дату, замінивши оригінальний 1037 рік на 1011 (кирилична дата *лѣ* дуже легко, навіть без зміни порядку символів, перероблюється на *лѣ*)⁸⁵. Зрозуміло, що зробив він це під впливом або ж якогось варіанту записки про Софійський собор, аналогічної чи тотожної тій, що ввійшла до «Опису Київського намісництва», або котрогось зі списків «Хроніки софійських намісників» із кафедральної бібліотеки. Обидві були під руками і могли здаватися соборному старцеві однаково авторитетними. Зараз годі з'ясувати, із власної волі чи за дорученням митрополита о. Іринарх «поліпшив» напис. Якщо про вченість цього ченця нічого невідомо⁸⁶, то митрополит Філарет користувався репутацією освіченої людини. Утім, освіченість його, судячи з усього, була того особливого типу, яким відзначалися кращі представники православної ієрархії XIX ст. – широка начитаність за відсутності глибокого критичного погляду.

VI

Відтак, можемо переходити до висновків. «Напис Петра Могили» у Софії Київській від моменту створення і до 1851 р. містив лише одну дату заснування собору – 1037 р. Не було ніяких «двох варіантів» напису і складної історії його «виправлення» у XVIII ст. та «розкриття» у XIX ст. Дата «1011» уперше з'явилася у монастирських писаннях для внутрішнього користування (у тому числі «Кроніці софійських намісників») за митрополита Тимофія

Щербацького (1748–1757 рр.) як наслідок спроби узгодити історичні відомості напису із хронологією «Синопису». Утім, у цей час Софійський монастир ще не вважав за можливе подавати дату в офіційних документах – у пунктах Київської єпархії 1768 р. до Законодавчої комісії монастир указував лише, що Софія споруджена князем Ярославом і освячена 4 листопада 1038 р.⁸⁷ Уперше в офіційному документі ця дата з'являється у 1781 р. – в «Описанні Києво-Софійського кафедрального митрополитанського монастиря», поданому до Синоду, звідти потрапляє до «Вѣдомости о числѣ состоящихъ въ городѣ Києвъ монастырей» (1784 р.), звідки, урешті, її було запозичено до «Описів Київського намісництва». І ось у 1851 р. о. Іринарх виправив оригінальний напис, замінивши дату «1037» на «1011».

Звичайно, усі ці спостереження жодним чином не впливають на вирішення проблеми заснування Софії (1017, 1037 рр., якийсь рік між цими двома датами чи один із років після 1037 р.). У подібних дебатах пізні свідчення мають право лише «дорадчого голосу». Що вони (спостереження) позитивно встановлюють, так це недостовірність дати 1011 р. Її треба виключити з усіх подальших дискусій.

Ілюстр. 1
Фрагмент «напису Петра Могили», північна арка
(за Т.Рясною)

Ілюстр. 2
Фрагмент напису на честь
реставрації 1851 р. (за Т.Рясною)

¹ Рясная Т.М. З історії поповнення втрат на мозаїчних композиціях Софії Київської // Софійські читання. – Вип.4. – К., 2009. – С.509.

² Описание Киево-Софийского собора и киевской иерархии с присовокуплением разных граммат и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов Константинопольской и Киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия. – К., 1825. – С.34.

³ Фундуклей И. Обзорение Киева в отношении к древностям. – К., 1847. – С.102 (прим.47).

⁴ Закревский Н. Описание Киева. – Т.2. – Москва, 1868. – С.784.

⁵ Голубев С. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники (Опыт церковно-исторического исследования). – Т.2. – К., 1898. – С.416–417. Щоправда, православні домоглися обіцянки передати їм Софійський собор ще на конвокаційному сеймі. Про боротьбу довкола Софії та остаточне заволодіння церквою православними див.: Люта Т. Конфлікт навколо собору святої Софії у Києві у першій половині XVII століття // Die Union von Brest (1596) in Geschichte und Geschichtssreibung: Versuch einer Zwischenbilanz. – Lviv, 2008. – S.194–207.

⁶ Мало б бути «король його милість».

⁷ Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. – Vol.IV. – Cambridge, 1987. – P.99; Голубев С. Киевский митрополит Пётр Могила. – Т.2. – С.417.

⁸ Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery. – P.150.

⁹ Так, наприклад, насторожує, що Павло Алеппський (1655 р.), детально описуючи храм і, серед іншого, центральний купол та підпругні арки, нічого не говорить про напис: «Над хоросом згаданий скляний купол із багатьма скляними вікнами. [...] У горішній частині його зображено Господа з ангелами, а по колу дванадцять учнів Його; у чотирьох кутах купола чотири євангеліста – усе це з пречудової позолоченої мозаїки з дивовижними орнаментами й грецькими написами. Так само оздоблено чотири арки і портики з цієї сторони» (цит. за: Голубев С. Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. – Т.2. – С.421). Утім, важко приписувати цьому свідченню вирішальне значення: П.Алеппський міг просто не зауважити кириличного напису (на відміну від грецьких).

¹⁰ Те, що напис не належить часам П.Могили, було очевидно для дослідників вже у XIX ст., хоча точно визначити момент їм було складно. Так, протоієрей Іоанн (Скворцов) гадав, ніби напис з'явився «очевидно за митрополита Йоасафа Кроковського, за котрого розписано стіни собору» (див.: Іоанн (Скворцов). Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843–1853 гг. – К., 1854. – С.50).

¹¹ «За Петра Могили на арках центрального купола собору виник напис наступного змісту» (Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика. – К., 1999. – С.54). Це твердження без змін повторюється й у другому виданні книги (див.: Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика. – К., 2004. – С.72–73).

¹² Никитенко Н.Н. Русь и Византия в монументальном комплексе Софии Киевской. Историческая проблематика. – С.54.

¹³ Як мав би виглядати титул П.Могили у пам'ятному написі, можна перекоонатися із порівняння з автентичним (і збереженим) написом аналогічного змісту, зробленим у церкві Спаса на Берестовім (публ. див.: Ševčenko I. The Many Worlds of Peter Mohyla // Harvard Ukrainian Studies. – 1984. – Vol.VIII. – №1/2. – P.36–37. – Figs.3, 4.

¹⁴ Лебединцев П.Г. О св. Софии Киевской // Труды III Археологического съезда в России, бывшего в Киеве в августе 1874 г. – К., 1878. – С.56.

¹⁵ Лебединцев П.Г. Возобновление Киево-Софийского собора в 1843–1853 гг. (окр. відбитка з: Труды Киевской духовной академии, 1878).

¹⁶ Лебединцев П.Г. Возобновление Киево-Софийского собора. – С.53–54; Закаревский Н. Описание Киева. – Т.2. – Москва, 1868. – С.811.

¹⁷ Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery. – P.236. На підставі цих відомостей «Тератургіми» автор «другого варіанту» виправляє помилковий рік передачі собору на правильний 1633 та опускає вказівку на початок правління Владислава IV.

¹⁸ Lev Krevza's «Obrona jedności cerkiewney» and Zaharija Kopystenskyj's «Palinodia» // Harvard Library of Early Ukrainian Literature. Texts. – Vol.III. – Cambridge, 1987. – P.498–499. До речі, сам З.Копистенський також був упевнений, що «Софію збудовав Ярослав Мѣдрик». Порівняймо: «за цара и великого князя ярослава, который тую церковь мѣровалъ». Або в іншому місці: «благочестивый ярославъ, который, церковь съѣла софия мѣровалъ, лѣта ѿ создания мѣрѣ, и за него была свѣчена в томъ ярославѣ монарѣхъ роскоми, в книжѣ животоли стѣго, мѣца новѣра дѣна пишеть» (Lev Krevza's «Obrona jedności cerkiewney» and Zaharija Kopystenskyj's «Palinodia». – P.484). Подібним же чином і Сильвестр Косов у каталозі київських митрополитів зазначає: «Metropolit Theopempt, około roku tysiąc trzydzieści osmego. Ten kosztowną onę cerkiew świętey Sophiey Kiowie poświęcił [...] zbudowaną od Jarosława Włodzimierowicza» (Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery. – P.94).

¹⁹ Видано: Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – К., 1989. – С.32–42.

²⁰ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – С.32.

²¹ Так, наприклад, для фрагменту про церкви Подолу було використано «Вѣдомость протопопии киевоподольской о числе состоящих в оной городскихъ церквей и при нихъ священно и церковнослужителей и ихъ жен и детей обоого пола, учиненная по требованию г. городничего киевского Круглова, апреля 2 дня

1784 года» (опубл.: Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – №9. – Отд.2. – С.300–309). Цей документ використано практично дослівно, лише кількісні дані про церковних людей приведено у відповідність до пізнішого стану речей та опущено відомості про замські «вотчини» монастирів. Що й інші повідомлення «Вѣдомости» склалися із записок, надісланих монастирськими властями, видається, між іншим, і тим, що автори різних фрагментів посилаються на різні видання «Синописа». Так, автор довідки про Микільський Пустинний монастир посилається на видання «при императорской Академии наукъ 1746 года», а, наприклад, автор довідки про Печерську лавру – на «напечатанный въ Киево-Печерской лаврѣ, 1080 году» (описка: мається на увазі так зване «третє видання», датоване 1680 р.).

²² Ці описи надсилалися до Київської духовної консисторії й акумулювалися в її справах (див., наприклад: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.127. – Оп.1020. – №5015.

²³ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – С.33–34.

²⁴ Цит. за списком середини XVII ст.: Российская национальная библиотека (далі – РНБ). – F.IV, 668. – Л.456–456 об. Тотожно, але за пізнішими (XVIII ст.) списками, опубліковано: Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.32. – С.88–89 (порівняймо: «Року 1470. Той благочестивый князь Семен Олелковичь або Александровичъ [...] продох князей Слуцких [...] направил мало не з самого фундаменту церковь Успения Пречистые Богородицы в монастыру Печерском в Киевѣ [...] которая то церковь през Батия царя татарского в року от соворения свѣта 6748, а от Рожества Христова 1240 была збурена и розвалена, а отновлена и оправлена есть от того благочестивого князя Семиона Олелковича по лѣтах немалых, то есть по лѣтах 226 оного поганского збурения [...] Дѣлося тое при архимандритѣ Иоаннѣ»).

²⁵ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – С.33. Порівняймо із власною запискою монастиря «Краткое извѣстие ... о началѣ и устроении монастыря Киевозолотоверхомихайловскаго и какіе къ тому суть касателны документы и достопамятныя примѣчанія...»:

При святомъ равноапостолномъ великомъ князѣ Владимирѣ, нареченномъ во святомъ крещеніи Василиѣ, первый митрополитъ кievскій Михайль Святый, на томъ мѣстѣ, гдѣ сей монастырь состоитъ, собравъ иноковъ, церковь стаго архистратига Михайла деревяную устроилъ, в лѣто отъ рождества Христова тысяща осмое, которая церковь была до ста лѣтъ; Потомъ благовѣрный князь кievскій Михайль Святополкъ синь Изяславовъ, мѣсто оной деревяной церкви создалъ каменную в честь своего тезоименита стаго архистратига Михайла въ лѣто 1108 [...] Какъ о томъ в Синописѣ свенороссійскомъ въ Киевопечерской Лаврѣ 1680 года напечатанномъ на страницѣ 56 явствует (курсив мій – О.Т.) (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – №5015. – Арк.24).

²⁶ Sinopsis, Kiev 1681 / Hrg von H.Rothe // Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven. – Bd.17. – Köln; Wien, 1983. – S.224.

²⁷ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – С.38.

²⁸ Sinopsis, Kiev 1681. – S.268.

²⁹ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – С.40; Sinopsis, Kiev 1681. – S.224.

³⁰ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – С.35. Порівняймо із власною запискою монастиря:

По лѣтописцу жъ святого Нестора 1073 года сочиненному значить, что въ 1113 году князь кievскій Мстиславъ Владимировичъ Мономаховичъ въ Виноградѣ каменную церковь святого Николая близъ Печерскаго монастыря заложилъ, на семъ же мѣстѣ, какъ съ примѣчанія okazивается, загородня к сему жъ монастырю прилегающая каменная церковь святого Николая зовомая нинѣ Слупъ, теперь состоитъ; какого времени сей монастырь начался, кроме вышепрописанного дальѣй точности узнать нѣтъ съ чего (курсив мій – О.Т.) (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – №5015. – Арк.19 зв.).

³¹ Российский государственный исторический архив (Санкт-Петербург). – Ф.834. – Оп.4. – №538; Національна бібліотека України ім. В.Вернадського, Інститут рукопису. – Соф.314/541. Протограф обох списків створено 1754 р. у Пустинно-Микільському монастирі.

³² Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery. – P.23.

³³ Цю книгу В.Ульяновський ідентифікував як примірник Кир.179 відділу стародруків НБУВ (*Ульяновський В.І.* Перша посвята Видубицького Георгіївського собору в світлі архівних документів, пам'яток мистецтва та розпису Софії Київської // Софійські читання. – Вип.4. – К., 2009. – С.336). Примірник, справді, на арк.316 містить декілька нотаток з історії монастиря, інформація яких увійшла до «Вѣдомости». Утім, одна з них не стосується давньоруського періоду.

³⁴ Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – С.36.

³⁵ ПСРЛ. – Т.2: Приложения. – С.83. Тотожна приписка міститься у списку сер. XVII ст., так зв. Марка Бундура (Библиотека Российской академии наук. – 21.3.13. – Л.172).

³⁶ ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – №5015. – Арк.14–16.

³⁷ Далі закреслено: «созданъ».

³⁸ Замість закресленого: «и многимъ иждивениемъ драгоцѣнно и премудро тогда украшенъ»

³⁹ Далі іншим почерком.

⁴⁰ Написано поверх закресленого: «и освященъ».

⁴¹ Приписано на берегах.

⁴² Приписано на берегах.

⁴³ Місце для дати пропущене.

⁴⁴ Далі закреслено: «егда царствовать нача».

⁴⁵ Приписано на берегах.

⁴⁶ Тобто, Іаковом Воронковським, ігуменом Видубицького монастиря у 1767–1774 рр. (див.: *Строев П.* Списки иерархов и настоятелей монастырей российской церкви. – Санкт-Петербург, 1877. – С.24).

⁴⁷ *Лебединцев П.* Катедральный Киево-Софийский собор и его наместники // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – №13. – Отд.2. – С.412.

⁴⁸ *Лебединцев П.* Катедральный Киево-Софийский собор и его наместники. – С.412–413.

⁴⁹ *Лебединцев П.* Катедральный Киево-Софийский собор и его наместники. – С.413. Йдеться про митрополита Тимофія Щербацького.

⁵⁰ Sinopsis, Kiev 1681. – S.231. Дата запозичена у М.Стрийковського.

⁵¹ Sinopsis, Kiev 1681. – S.236.

⁵² Sinopsis, Kiev 1681. – S.237.

⁵³ ПСРЛ. – Т.2 (1846). – С.266–267.

⁵⁴ Która przedtym nigdy światła nie widziała Kronika polska, litewska, żmódzka u wszystkich Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej... przez Macieja Ososteviciusa Strykowskięgo. – Królewiec, 1582. – S.173; Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkich Rusi Maceja Strykowskięgo. – Warszawa, 1846. – S.158.

⁵⁵ *Щавелева Н.И.* Древняя Русь в «Польской истории» Яна Длугоша (кн.І–VI): Текст, перевод, комментарий. – Москва, 2004. – С.250.

⁵⁶ Kronika polska... – S.177; Kronika Polska... – S.161.

⁵⁷ Про літописні джерела М.Стрийковського див.: *Рогов А.И.* Русско-польские культурные связи эпохи Возрождения. Стрыйковский и его Хроника. – Москва, 1966.

⁵⁸ ПСРЛ. – Т.7. – С.325.

⁵⁹ *Софонович Ф.* Хроніка з літописців стародавніх. – К., 1992. – С.72.

⁶⁰ Див.: *Толочко О.П.* Український переклад «Хроніки» Мацея Стрийковського з колекції О.Лазаревського та історіографічні пам'ятки XVII століття (Український хронограф та «Синопис») // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. – Т.231: Праці комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. – Л., 1996. – С.158–181.

⁶¹ РНБ. – F.IV, 668. – Л.457.

⁶² Российская государственная библиотека. – Ф.304. – №714. – Л.70 об., 158 об.

⁶³ Виняток, як відомо, становить лише щоденник Еріха Лясоти (1594 р.), чий замітки про київські старожитності, у тому числі й Софійський собор, містять численні непорозуміння.

⁶⁴ Seventeenth-Century Writings on the Kievan Caves Monastery. – P.165.

⁶⁵ Цит. за: *Голубев С.* Киевский митрополит Пётр Могила и его сподвижники. – Т.2. – С.417.

⁶⁶ Цей текстологічний висновок підтверджується також документально. 1779 р., на виконання відомого указу Катерини II про висилку до Синоду «древніх літописців», префект Київської академії ієромонах Іоанн повідомляв митрополита Рафаїла Заборовського про наслідки розшуків у Софійській бібліотеці: «Оную кафедральную библиотеку как

по реестрам, так и самыя книги я пересмотрел, при чем и сыскав в оной библиотеке из книг блаженныя памяти преосвященным митрополитом Киевским Тимофеем Щербацким наданных две рукописныя книги, с которых первая написана в реестре так: Сказание како Малая Россия подпаде Лядскому игу, которая вся какую трактует о начале и произшествии прежде просвещения еще России святым крещением козацкаго имени и рода, даже до нынешняго столетия, а другая надписана Кроника, въ которой на листу 412, на обороте начинается о названии Москвы и произшествии Московских народов, а на листе 416 о столичном всего народа Российскаго Главном месте Киеве, и даже до 483 листа продолжается история Российская до великих государей царей и великих князей Алексея Михайловича и Феодора Алексеевича когда Малая Россия за гетмана Богдана Хмельницкаго поддалась Великой России». Навіть за цим плутаним описом, перший із рукописів Тимофія Щербацького безпомилково розпізнається як літопис Грабянки (звідки покійний митрополит нічого не довідався б про Софію), другий же – як «Синописис». У тому ж донесенні фігурує ігумен Іаков Воронковський, про історичні книжки якого префект доповідав: «Притом сысканы мною в Духовной вашего высокопреосвященства Консистории при деле и имени покойнаго игумена Выдубицкаго Иакова два списка 1) о том как вошла уния в Малую Россию 2) Повесть о белом Архирейском клобуке» (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1020. – №4737). Після смерті Іакова Воронковського було укладено опис його книг (п'ять скринь), а також окремо – книжок, які належали Софійському, Михайлівському Золотоверхому монастирям та академії (ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.169. – №21). Серед книжок Софійського монастиря в Іакова залишалися: «3. Книга рукописная называемая Кроника то ест Лѣтописецъ в ли^{ст}; 4. Книга рукописная о разнихъ дѣйствіяхъ малороссійскихъ давнихъ временъ бывшихъ гетмановъ и козаковъ в листъ една; 5. Книга полская называемая Терауургима lubo cuda оуców Świętych pieczarskich една» (арк.32). З історичних книжок у першій скрині були: «3. Книга исторіографія, початія, імѣнія, славы и разширенія народа Славенскаго, печати Санкпѣтербургской; 4. Книга рукописная, ядро исторіи Россійской; 16. Лѣтописъ келейный рукописный с. Димитрія митрополита ростовскаго» (арк.18); у другій скрині: «92. Лѣтописъ от миробытія съ нѣкіими въ началѣ вопросами и отвѣтами, рукописный въ четверку» (арк.23–27); у третій скрині: «7. Исторія Россійская чрез тридцат лѣт собранная и описанная Василиемъ Никитичемъ Татищевым, книга первая; 8. Исторія Россійская чрез тридцат лѣт собранная и описанная Василиемъ Никитичемъ Татищевым, книга вторая; 10. Древняя Россійская исторія; 12. Книга Исторіографія, початі имене слава и разширенія народа славянскаго; 51. Библиотека Россійская историческая, содержащая древнія лѣтописи и всякія записи, част 1-я» (арк.28–29 зв.); у четвертій скрині: «2. Исторія Россійскаго народа лицъ и дѣлъ знаменитихъ преподобнымъ отцемъ Несторомъ лѣтописцемъ Печерскимъ въ року 1073 списанная; 12. Kroniki Polskiey Marcina Bilskiego księgi; 27. Краткая географическая, политическая и историческая извѣстія о Малой Россіи (арк.30–30 зв.); нарешті, у п'ятій скрині: «9. Лѣтописъ или описаніе о царскоимѣнитыхъ великихъ князяхъ митрополитахъ и архієпископахъ россійскихъ» (арк.34). Це, загалом, очікуваний набір історичних творів, серед яких, наприклад, Густинський літопис, «Ядро истории Россійской» Манкиєва, видані томи В.Татищева, «Терауургима» А.Кальнофойського, «Древняя Россійская виблиофика», хроніка М.Бельського, деякі менші рукописні твори. Отже, ані в розпорядженні софійської бібліотеки, ані в особистій книгозбірні Іакова Воронковського годі шукати якихось невідомих сучасній науці творів, з яких могла б походити дата «1011». Дякую М.Яременку за вказання на ці матеріали.

⁶⁷ Це очевидно із текстуральних збігів. Порівняймо:

Вѣдомость	Берлінський
Оной монастырь при благовѣрномъ князѣ Владимирѣ, нареченномъ по святомъ крещеніи Василии, присланный изъ Греції для крещенія Росіи святитель Христовъ Михаилъ, митрополитъ кievскій, та томъ мѣстѣ, гдѣ сей монастырь, посадивъ иноковъ, церковь на свое имя деревянную соорилъ	Святыи митрополит Михаил, трудящійся со княземъ о распространении благочестия, заложил на горе деревянную церковь архистратига Михаила противъ места, где идол Перун низверженъ былъ в реку Днепр, и определил к оной привезенныхъ с собою греческихъ иноковъ, чемъ положилъ первое основаніе Михайловскаго монастыря (с.37)
[...] и украшена сусією, которой остатки въ большомъ олтарѣ понынѣ имѣются	Внутреннее украшение его мусією, которая и поныне видима над алтаремъ (с.41)
Какъ явствуетъ изъ имѣющейся въ библиотеке монастырской рукописной книги печатной, «Благовѣстникъ», или толкованіе на Евангеліе блаженнаго Феофилакта, архієпископа болгарскаго», на листѣ 315 [...] И по 111-мъ лѣтѣ созданія того монастыря обновленъ сей, и паки при владѣніи великаго князя кievскаго Рюрика Ростиславича	По сту и одиннадцати годахъ опять сія церковь и монастырь возобновлены великимъ княземъ Рурикомъ Ростиславичемъ, причѣмъ украшенъ и обведенъ каменною стеною. Благовѣстникъ или толкованіе на Евангеліе, соч. Феофилакта епископа болгарскаго, стр.315 (с.173–174)

⁶⁸ Передмова // Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – С.9.

⁶⁹ Детальніше про хід робіт див.: *Лебединцев П.Г.* Возобновление Киево-Софийского собора в 1843–1853 гг. – С.7–8; *Закревский Н.* Описание Киева. – С.808. П.Лебединцев і М.Закревський подають різний персональний склад комітету.

⁷⁰ Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф.300. – Оп.1. – №19. – Арк.35.

⁷¹ Там само. – №27. – Арк.8.

⁷² Там само. – №29. – Арк.23.

⁷³ Там само. – №19. – Арк.72.

⁷⁴ М.Закревський писав: «На середній західній арці Софійського собору» (див.: *Закревский Н.* Описание Киева. – С.811).

⁷⁵ *Иоанн (Скворцов).* Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843–1853 гг. – С.50; *Лебединцев П.Г.* Возобновление Киево-Софийского собора в 1843–1853 гг. – С.53–54. Уже після того, як статтю було здано до друку, вийшла праця Т.Рясної, в якій наведене фото фрагменту напису 1851 р. (див.: *Рясная Т.М.* Реконструкция «забытой» стенописи Софии Киевской. XVII–XIX вв. (по материалам реставрационной документации) // *Сугдейский сборник.* – К.; Судак, 2010. – С.192–201).

⁷⁶ Крім того, що це фактично не так (П.Лебединцев не публікував напису), це твердження передбачало б додаткове бездоказове припущення, що між 1784 р. (дата «Вѣдомости») та 1825 р. (публікація митрополита Євгенія (Болховітінова)) під час якихось невідомих живописних робіт у соборі напис було перероблено. Жодних документальних підтверджень на користь подібного припущення не існує.

⁷⁷ Москвитянин. – 1851. – Ч.4. – №13. – Внутренние известия. – С.22. Звідси ж, до речі, походить і помилкове твердження, ніби в часи П.Могили було виконано два написи – один на підружних арках, а другий над входом до храму.

⁷⁸ *Закревский Н.* Описание Киева. – С.914.

⁷⁹ Статтю підписано «5 июня 1851 г.», що дає *terminus ante quem* і для підправлення напису П.Могили, і для нового напису на честь відновлення 1851 р.

⁸⁰ Про це див.: *Рясная Т.М.* З історії поповнення втрат на мозаїчних композиціях Софії Київської. – С.510–512.

⁸¹ Цит. за: *Рясная Т.М.* З історії поповнення втрат на мозаїчних композиціях Софії Київської. – С.511.

⁸² *Рясная Т.М.* З історії поповнення втрат на мозаїчних композиціях Софії Київської. – С.509–511 (мал.1–3).

⁸³ *Иоанн (Скворцов).* Описание Киево-Софийского собора по обновлении его в 1843–1853 гг. – С.50–51.

⁸⁴ Включно із помилковим роком коронації Владислава IV, 1631 р. Отже, у публікації митрополита Євгенія (Болховітінова) не було опечатки, це оригінальне читання напису.

⁸⁵ Достатньо підправити ніжку у літері л так, щоби вона стала літерою а, а також переробити з на и. Так, судячи з усього, і було. Принаймні, літера «а» у даті формою петлі характерно відрізняється від написання решти літер «а» аналогічного формату (напис зроблено в'яззю, отже, маємо два різних формати літер, великий і малий). Порівняймо, наприклад, з «а» у слові «здатися» та з «л» у слові «Владимировичем».

⁸⁶ Щоправда, М.Закревський наводить характеристику о. Іринарха, дану М.Сементовським: «Людина, абсолютно незнайома зі стилем давнього іконописання» (див.: *Закревский Н.* Описание Киева. – С.810).

⁸⁷ Пункты от Киевской епархии // *Сборник Императорского русского исторического общества.* – Санкт-Петербург, 1885. – Т.43. – С.520–521 («благовѣрнымъ великимъ княземъ, самодержцемъ всероссійскимъ Ярославомъ, нареченномъ во святомъ крещеніи Георгіємъ, сыномъ святаго равноапостольнаго великаго князя Владиміра, созданной и въ тысяча тридцать восьмомъ году ноября 4 дня освященной кафедральной церкви [...]). Дякую М.Яременку за вказання на це джерело.

The inscription allegedly made by metropolitan of Kyiv Peter Mohyla in commemoration of the restoration works in St.Sophia has become the principal argument for the unconventional date of the cathedral's founding (1011). The article demonstrates that the original inscription had not contained this date; it was erroneously introduced during the so-called «Solntsev restoration» of 1843–1853. The initial wording of the inscription maintained that the cathedral was built by prince Yaroslav the Wise in 1037. The date of 1011 first made its appearance

in the memoranda on the monastery's history composed by the Sophia clerics in the late eighteenth century, and from here penetrated the amateurish writings on the Kyiv antiquities. Its provenance is quite obvious: it is a result of an error caused by the faulty chronology of «Synopsis» (1674), the most popular history book of the time, which, following the «Polish Chronicle» by Macej Strykowski (1582), sets the dates of Yaroslav's reign by ten years back. In the presence of much older and reliable evidence, neither source is authoritative in discussions on St.Sophia's actual age or the cathedral's founding.

С.І.Архипова*

НАТУРНІ ДОСЛІДЖЕННЯ У СОФІЇ КИЇВСЬКІЙ: ДЕКЛАРАЦІЇ ТА РЕАЛІЇ

Статтю присвячено критиці реконструкції центральної частини князівського портрета XI ст. на західній стіні Софійського собору в Києві, яка, за однією з останніх версій, була нібито прикрашена мармуровим облицюванням аналогічно композиції над Імператорськими дверима у храмі Св.Софії в Константинополі.

Вивчення матеріальної культури минулого має ключове значення для реконструкції історичного і духовного розвитку давніх народів. Повною мірою це стосується архітектурних пам'яток доби Київської Русі, натурні дослідження яких стали пріоритетним напрямом їх вивчення та реставрації вже з перших кроків становлення археологічної й історичної науки. Сьогодні це аксіома.

Із натурних досліджень майже двісті років тому розпочалося вивчення Софійського собору в Києві¹. Завдяки археологічним пошукам Д.В.Мілеєва, Т.М.Мовчанівського, М.Й.Кресального, М.К.Каргера, Ю.С.Асеева, Ю.О.Нельговського, С.О.Висоцького, І.Ф.Тоцької та інших накопичено величезний фактичний матеріал. Проте неодноразові перебудови і ремонти за понад 900-літній період існування собору істотно змінили його вигляд, відтак багато питань реконструкції первинних архітектурних форм, скульптурно-декоративного і живописного оздоблення храму залишаються до кінця нез'ясованими. Причиною тому й недостатня вивченість пам'ятки, натурні дослідження якої, за словами провідного історика давньоруської архітектури О.І.Комеча, провадяться «вряди-годи і досі не зроблено [...] повних обмірів. Парадоксальність ситуації у тому, що обговорюються гіпотези, хоча прекрасна збереженість собору дозволяє одержати точні відповіді на багато питань, вельми суттєвих для історії давньоруського зодчества. Хотілося б, щоби дослідження Софійського собору стали, нарешті, цілеспрямованими та інтенсивними»².

Тішить, що пріоритет натурних досліджень визначної пам'ятки архітектури у порівнянні з кабінетним студіюванням «на власному досвіді» усвідомила нинішній директор Національного заповідника «Софія Київська» Н.М.Куковальська³. Але, на жаль, замість неупередженого наукового вивчення будівельної історії собору вона спрямувала зусилля колективу на обґрунтування «нетрадиційної ідеї» Н.М.Нікітенко⁴, яка з 1980-х рр. безуспішно відстоює гіпотезу про заснування храму не Ярославом Мудрим, а Володимиром Святославичем спочатку в 1007 р.⁵, а тепер – у 1011 р.⁶

* Архипова Єлизавета Іванівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту археології НАН України.

E-mail: simonal@i.com.ua